

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Rosyjski realizm socjalistyczny w porządku historii literatury : (założenia metodologiczne)

Author: Piotr Fast

Citation style: Fast Piotr. (2001). Rosyjski realizm socjalistyczny w porządku historii literatury : (założenia metodologiczne). W: S. Zabierowski, M. Krakowiak (red.), "Realizm socjalistyczny w Polsce z perspektywy 50 lat : materiały z konferencji naukowej organizowanej przez Instytut Nauk o Kulturze Uniwersytetu Śląskiego w dniach 19-20 października 1999 roku w Katowicach" (S. 61-69). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Piotr Fast

Katowice

ROSYJSKI REALIZM SOCJALISTYCZNY
W PORZĄDKU HISTORII LITERATURY
(ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE)

1

Opracowanie historii dwudziestowiecznej literatury rosyjskiej stało się po okresie pieriestrojki i głośności jednym z kluczowych zadań rusycystyki światowej. Prace nad taką syntezą podjęte zostały w wielu ośrodkach slawistycznych w Rosji oraz na Zachodzie. Pierwszym tego typu opracowaniem stała się *Literatura rosyjska XX wieku*, opublikowana przez polski zespół pod kierunkiem Andrzeja Drawicza¹. Ukazała się ona przed kilkoma laty i jak dotąd jest jedynym syntetycznym dziełem z tego zakresu, powstałym po przemianach społeczno-politycznych w Europie Środkowej i w Rosji. Wprowadzono tam — w porównaniu z wcześniejszymi syntezami — wiele nowych rozwiązań i przyjęto dużą liczbę oryginalnych założeń metodologicznych wynikających z nowej sytuacji, związanej z opublikowaniem nie znanych wcześniej utworów i prac. Nie ma tu jednak miejsca na ich omówienie, ważne jest to, że decyzje takie zostały także podjęte w odniesieniu do okresu 1929—1953, w którym zjawiskiem dominującym był realizm socjalistyczny. Część syntezy poświęconą wspomnianemu okresowi literackiemu oraz realizmowi socjalistycznemu opracowałem, uwzględniając kontekst założeń metodologicznych przyjętych przez innych autorów. Trzy lata wspólnej pracy pozwoliło mi dzięki polemikom i wzajemnym konsultacjom sprecyzować sposób myślenia, odzwierciedlony

¹ *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*. Red. A. Drawicz. Warszawa 1996.

w ponad ośmiu arkuszach wydawniczych, poświęconych omawianemu wycinkowi historii literatury. Praca ta zawiera *sensu stricto* historycznoliteracki wykład wskazanego materiału. Aspekt analityczny zjawiska, pozwalający na zweryfikowanie przyjętych założeń w porządku interpretacji wybranych utworów, zaprezentowałem w opublikowanej w roku 1999 książce *Ideology, Aesthetics, Literary History: Socialist Realism and Its Others*².

W niniejszym artykule postanowiłem podjąć próbę zwartego wykładu podstawowych założeń metodologicznych, którymi powodowałem się w pracy nad wskazanymi właśnie publikacjami.

Istniejące dotąd opracowania (szczególnie rosyjskie) charakteryzują się zazwyczaj dość jednostronnym podejściem do interesującego nas materiału. W większości są to studia okresu radzieckiego, odpowiadające na zapotrzebowanie polityki kulturalnej swojego czasu. W znacznej mierze są one nieobiektywne i dalekie od zasady poszukiwania prawdy. Stawiają sobie cele propagandowe i kreują obraz epoki zgodny z ideologicznymi założeniami aktualnej doktryny politycznej. Niejednokrotnie brakuje w nich nawet wzmianki o wybitnych poetach i pisarzach, nie ma żadnych informacji o kluczowych dla epoki utworach. W krytyce literackiej oraz opracowaniach akademickich przedstawiano epokę w taki sposób, aby powstałe wówczas teksty spełniały w interpretacyjnym wykładzie wszelkie wymogi stawiane przez realizm socjalistyczny. Te utwory i ci pisarze, którzy w żaden sposób nie dawali możliwości opisu w kategoriach tej „metody twórczej”³, zostawali pominięci i ulegali zapomnieniu, zniknęli wręcz z podręczników historii literatury i programów nauczania. Powstało wiele takich prac — nawet obszernych i, jak się to mówiło, fundamentalnych w zamyśle. Jest ich tak dużo i stanowią tak niechlubny przykład manipulacji w nauce, że pozwolę sobie nawet nie przytaczać stosownych przykładów.

Należy jednak zaznaczyć, że literatura dotycząca twórczości wielu wybitnych pisarzy, szczególnie tych, których aktywność przypada w znacznym stopniu na lata trzydzieste naszego stulecia, a także najważniejszych twórców związanych z realizmem socjalistycznym, abstrahowała w opisie swojego materiału od realiów społecznych i kontekstu historycznoliterackiego. W pracach tych, poświęconych na przykład twórczości Bułhakowa, Płatonowa, Achmatowej, Pasternaka, Mandelsztama, publikowanych najczęściej przez badaczy zachodnich, przeprowadzony jest opis fenomenów literackich, jak gdyby istniały one „same przez się”. Liczne prace prezentowały także materiał literacki traktowany jako narzędzie walki ideologicznej i politycznej.

² P. Fast: *Ideology, Aesthetics, Literary History: Socialist Realism and Its Others*. Frankfurt am Main—Berlin—Bern—Bruxelles—New York—Wien 1999, s. 144.

³ Obszernie na ten temat zob. H. Markiewicz: *O spornych problemach realizmu socjalistycznego*. „Miesięcznik Literacki” 1978, nr 6.

Oba te podejścia — oczywiście w znacznym stopniu uprawnione — obciążone są, z mojego punktu widzenia, podstawową wadą, jaką może mieć analiza naukowa: nie stawiają sobie one celów poznawczych, lecz stają się manifestacją ideologiczno-politycznych poglądów ich autorów.

Przemiany w życiu politycznym Rosji i całego współczesnego świata, a także związane z nimi ułatwienie kontaktu z historyczną prawdą oraz faktami życia literackiego pozwalają na większe zobiektywizowanie metod analitycznych i historycznoliterackich stosowanych do opisu tego okresu w życiu artystycznym Rosji.

Z mojej perspektywy najważniejsze wydaje się w tym kontekście podjęcie decyzji dotyczących następujących zagadnień:

1) ustalenie statusu realizmu socjalistycznego i jego roli w kształtowaniu ówczesnych faktów artystycznych,

2) określenie metodologicznych przesłanek historycznoliterackiego opisu okresu realizmu socjalistycznego (1929—1953).

2

Realizm socjalistyczny określany był w stosownych dokumentach programowych (szczególnie w Statucie Związku Pisarzy Radzieckich przyjętym na I Zjeździe Pisarzy Radzieckich w roku 1934) jako **metoda twórcza**. Konsekwencją takiego rozumienia owego zjawiska było stałe rozszerzanie liczby opisywanych z jego pomocą faktów literackich. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych jako socrealistyczne traktowano wszystkie utwory, które nie wchodziły jawnie w kolizję z ideologicznymi i politycznymi standardami przyjmowanymi przez politykę kulturalną. Wystarczy na przykład przypomnieć deklarację Czjngiza Ajtmatowa ze wstępu do powieści *Dzień dłuższy niż stulecie*, w którym autor pisze, że książka ta nie przeczy zasadom realizmu socjalistycznego, lecz jedynie rozszerza jego twórcze możliwości.

Jedynymi kryteriami przynależności utworów do typu literackiego nazywanego „realizm socjalistyczny” stało się w ostatecznym rozrachunku zaakceptowanie ich przez oficjalną krytykę literacką, której zadaniem stało się nadzorowanie ideologicznej czystości dzieł „inżynierów dusz ludzkich”. W taki sposób pojęcie realizmu socjalistycznego zaczęło z czasem określać zjawiska nie mające w istocie z sobą nic wspólnego i stało się terminem semantycznie pustym. Stosowano je jednak powszechnie podczas opisu dowolnych faktów literackich naszego stulecia, ponieważ stało się ono wygodnym narzędziem kategoryzowania zjawisk jako „swoje”, „poprawne” lub „wrogie”. Jego rola została w efekcie sprowadzona do roli wygodnego narzędzia ideologicznej krytyki literackiej.

Przełomem w traktowaniu analizowanego terminu stało się uznanie realizmu socjalistycznego za prąd literacki, zrównanie go z takimi kategoriami literaturoznawczymi, jak na przykład realizm, romantyzm czy barok⁴. Rezultatem owej zmiany optyki w rozumieniu socrealizmu stało się określenie jego cech konstytutywnych w sferze jednoznacznie wyrażonego programu prądu (co do pewnego stopnia było także celem wcześniejszych analiz) oraz jego immanentnej poetyki i semantyki. Za znaczący wypada również uznać fakt ograniczenia rozumienia tego zjawiska do określonego czasu historycznego w rozwoju myśli estetycznej i samej sztuki. Dzięki takiej zmianie rozumienia jednego z kluczowych zjawisk dla opisu tej epoki stało się możliwe określenie etapów rozwoju realizmu socjalistycznego, czasu i sposobu jego kształtowania się, okresu jego dominowania w procesie literackim, a także opisu jego destrukuryzacji pod wpływem innych zjawisk estetycznych, nie-rzadko radykalnie przeciwstawnych, które pojawiły się w okresie „odwilży” i później. Jednocześnie opisowi poddawana jest immanentna poetyka utworów tego prądu literackiego — formy narracji, konstrukcja fabuły, system działających postaci itd.⁵

Pojmowanie realizmu socjalistycznego jako prądu literackiego pozwala na postrzeganie go w kontekście innych — poprzedzających go i współczesnych mu — zjawisk artystycznych i stwarza przesłanki naturalnej historycznej analizy procesu literackiego w Rosji w połowie naszego stulecia.

3

Określając status realizmu socjalistycznego w kategoriach prądu i opisując go analogicznie do innych prądów literackich, nie wolno však zapominać, że cechy tego zjawiska — w szczególności jego związek z kontekstem politycznym — stwarzają sytuację radykalnie odmienną w porównaniu z innymi zjawiskami tego typu. Socrealizm był przecież oficjalną doktryną estetyczną państwa radzieckiego i jego realizację kontrolowano metodami politycznymi. Podporządkowanie przyjętym w polityce kulturalnej normom było faktem dalekim od „normalnego” podporządkowania się normom estetycznym, od niezawisłego od polityki funkcjonowania „szeregu literackiego” — normy socrealizmu były však politycznie zawiste w sposób przymusowy.

⁴ Zob. S. Poręba: *Drogi rozwoju porewolucyjnego prozy rosyjskiej. Kierunki i prądy literackie*. Katowice 1980; G. Porębina, S. Poręba: *Historia literatury rosyjskiej 1917–1991*. Katowice 1994.

⁵ Por. np. P. Fast: *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej (1929–1941)*. Katowice 1981.

Utożsamienie się pisarzy i utworów z postulatami realizmu socjalistycznego nie równało się przecież zwyczajnemu przyjęciu konwencji literackich. Było bowiem sankcjonowane metodami przymusu państwowego. Nie trzeba tu chyba przypominać, iż niejednokrotnie za zachowania w sferze faktów czysto literackich pisarzy aresztowano, zsyłano, zabijano.

W takiej sytuacji, kiedy fakty literackie stawały się faktami obywatelskimi, wpływ założeń formułowanych w domenie programu prądu na całe życie literackie i artystyczne był radykalnie odmienny od standardowej relacji między programami literackimi a samą literaturą. Akt podporządkowania się żądaniom doktryny estetycznej nie stanowił przecież zwyczajnej manifestacji literackich poglądów czy gustu. Uwarunkowanie decyzji artystyczno-literackich sankcjami politycznymi radykalnie zmienia obraz życia literackiego we wszystkich możliwych aspektach. Przyjęcie bądź odrzucenie norm polityki kulturalnej, akty odmowy udziału w życiu literackim (por. pauzę twórczą Pasternaka lub brak aktywności artystycznej Oleszy), zdecydowany protest przeciwko narzucaniu norm estetycznych — wszystko to miało wówczas absolutnie inne znaczenie niż w sytuacji równoprawnej walki artystycznych programów czy koncepcji na niezależnym literackim „ryнку”.

Uzmysłowienie odmienności tego prądu literackiego i tego czasu — co zresztą wydaje się dość oczywiste — zmusza do zastanowienia się nad decyzjami metodologicznymi, które pozwoliłyby na odpowiednią prezentację tej odmienności w opisie historycznoliterackim.

Jeśli spojrzeć na zagadnienie reguł opisu procesu historycznoliterackiego z czysto metodologicznego punktu widzenia, dostrzeżemy bez trudu, że istnieją dwa elementarne sposoby ukazania epok literackich. W pierwszym przypadku fakty literackie rozpatrywane są jako rezultat oddziaływania tradycji kulturalnej oraz innych czynników usytuowanych poza domeną kultury, która ukształtowała estetyczny system danej epoki. W drugim przypadku określona epoka rozumiana jest jako strukturalnie wyodrębniona i zasada jej opisu opiera się na uzmysłowieniu immanentnych relacji rządzących danym systemem kultury. Jeśli w pierwszym przypadku epoka opisywana jest w relacjach do czynników zewnętrznych, to w drugim — wszystkie zjawiska konstytuujące *status quo* postrzegane są w relacji wobec określonego wewnętrznego punktu odniesienia, jaki stanowi dominujące zjawisko estetyczne danego czasu (poetyka immanentna lub — częściej — sformułowana, stanowiąca przyjętą doktrynę polityki kulturalnej). W taki sposób, w zależności od specyfiki analizowanego okresu rozwoju literatury, jej opis przeprowadzany jest metodą diachroniczną lub synchroniczną.

Z przedstawionego tutaj punktu widzenia wynika, iż realizm socjalistyczny, stanowiący „zamknięty” system artystyczny, należy raczej opisywać w sposób synchroniczny, przeciwstawiając go tym samym systemom „otwartym”, dla których poznawczo bardziej atrakcyjny jest opis diachroniczny.

Odmienność wskazanych metod strukturywania opisu procesu literackiego jest bezwzględnie istotna. Epoki otwarte i związane z nimi fakty literackie określane są terminami swoistymi dla opisu faktów epoki poprzedniej lub też zewnętrznych wobec nich systemów kulturowych. Awangarda opisywana bywa na przykład w kategoriach realistyczności bądź nierealistyczności, formy „umowne” traktowane są jako takie przez odniesienie ich to form „nieumownych”, czyli w tym przypadku realistycznych, realizm postrzegany jest jako przeciwstawny romantyzmowi itp.

Wskazany tu sposób opisu jest rzeczywiście zupełnie uprawniony i heurystycznie przydatny, gdy analiza ma na celu wykazanie zmienności zjawisk, ich procesualności. Wydaje się jednak nieadekwatny do opisu takich systemów kulturowych, których istota polega na realizacji określonego statycznie wzorca. Takimi systemami kulturowymi okazują się zjawiska ukonstytuowane na podstawie normatywnych doktryn estetycznych. Szczególnie doniosłe znaczenie przedstawiony sposób myślenia ma wówczas, gdy określone normatywne prądy literackie stają się jedynymi dopuszczalnymi przez politykę kulturalną zjawiskami artystycznymi, gdy poza artystyczno-estetyczną normą uzyskują one sankcje ideologiczno-polityczne narzucające wyłączność postawy ideowej i estetycznej całej kulturze — mowa, jednym słowem, o sytuacji, gdy określone zjawiska ze sfery twórczości artystycznej zyskują status estetyki państwowej.

Opisana właśnie w kategoriach teoretycznych sytuacja charakterystyczna jest dla kilku epok literackich w różnych układach geopolitycznych i dotyczy także bezpośrednio realizmu socjalistycznego. Układ polityczny wykluczał wówczas praktycznie możliwość istnienia zjawisk przeciwstawnych kulturalnej i politycznej normie obowiązującej w danej epoce. Realizm socjalistyczny stał się przecież nie tylko kulturalnym i estetycznym standardem, lecz zaistniał również jako doktryna polityczna⁶, przeciwko której wystąpienie równało się rezygnacji z przynależności do życia literackiego, a niejednokrotnie także obywatelskiego, nie mówiąc już o nierzadkich przecież przypadkach osobistych represji.

Taki czas, kiedy normatywności estetyki towarzyszy system politycznych metod jej sankcjonowania, wymaga zdecydowanie odmiennego podejścia niż jakiegokolwiek zjawisko *sensu stricto* literackie. W ich opisie nie jest niezbędne wskazanie zewnętrznego źródła form literackich, ponieważ takie określenie tradycji literackich nie wyjaśnia istotnych warunków funkcjonowania zjawisk estetycznych, nie odzwierciedla specyfiki systemu zjawisk literackich danej epoki. Dla innych celów poznawczych (na przykład do badania sposobu ewoluowania tradycji literackiej) nie wyklucza się oczywiście możliwości i zasadności badania takich epok literackich z diachronicznego punktu

⁶ H. Markiewicz: *O spornych problemach realizmu socjalistycznego...*

widzenia. O wiele bardziej poznawczo skuteczna w określeniu odrębności systemów „zamkniętych” wydaje się jednak metoda zestawienia wszelkich zjawisk estetycznych danej epoki z normami rządzącej w tej epoce doktryny estetycznej oraz z utworami artystycznymi, stanowiącymi bezpośrednią realizację takiej doktryny.

Ze wszystkiego, co właśnie powiedziano, wynika jedna istotna dyrektywa metodologiczna: opisując dowolne zjawiska artystyczne epoki realizmu socjalistycznego w celu odzwierciedlenia ich struktury i semantyki, nie wolno pominąć ich zestawienia z programem, immanentną estetyką i poetyką danego prądu literackiego.

Rzecz cała nie sprowadza się oczywiście jedynie do wskazania niezbędnej dla interpretacji tych zjawisk dyrektywy metodologicznej. Wskazane podejście pozwala także na zestawienie pełnego obrazu zjawisk artystycznych epoki, pozwala na opracowanie w miarę jednorodnej typologii utworów powstałych w okresie dominowania w literaturze rosyjskiej realizmu socjalistycznego. Jest to już jednak partykularne zadanie badawcze, które do pewnego stopnia zrealizowałem w innym miejscu⁷. Należy tylko przypomnieć, że omawiane tutaj podejście metodologiczne cechuje się tym, że strukturujące czynniki realizmu socjalistycznego okazują się swego rodzaju „negatywnymi generatorami” utworów w jakikolwiek sposób przeciwstawiających się temu zjawisku.

Poza wskazanymi przesłankami proponowanej postawy metodologicznej można jedynie wskazać — wychodząc nieco poza ramy zadań stawianych niniejszemu tekstowi — iż takie na przykład wybitne dzieła epoki, jak *Dżan*, *Mistrz i Małgorzata*, *Korzeń życia*, opisywane w oderwaniu od kontekstu realizmu socjalistycznego pozbawione są znaczących elementów swej semantyki. Ich sens jest w wielu aspektach zupełnie inny, jeśli zapomnieć podczas ich analizy, że powstawały w epoce dominowania realizmu socjalistycznego i w okresie wielkiego terroru. Wydaje się dość oczywiste, że do pewnego stopnia, jawnie lub w sposób ukryty, **utwory te stanowią** w pewnych aspektach swojej struktury i semantyki **świadectwo swojego czasu** mimo pozornego braku w ich strukturze i semantyce cech konstytutywnych dla tego prądu.

4

Wyłożone przesłanki sposobu myślenia o jednym z ważniejszych i bardziej skomplikowanych okresów rozwoju literatury rosyjskiej naszego stulecia

⁷ P. Fast: *Ideology, Aesthetics...*

uzmysławiają trudności, jakie napotyka badacz podczas opracowywania adekwatnego opisu procesu literackiego połowy wieku. Pokazują jednak równocześnie, że zmiana punktu widzenia, sposobu postrzegania tych zjawisk — choć rodzi to konieczność pełnego zweryfikowania historii literatury rosyjskiej XX wieku — stwarza także pewne szanse poznawcze, pozwalające na nowe i niejednokrotnie głębsze wyjaśnienie fluktuacji procesu literackiego i kreuje przesłanki do uzmysłowienia nie dostrzeganych dotąd pokładów sensu wielu kluczowych dla epoki utworów.

Podstawową trudnością, wynikającą z przyjęcia proponowanych w niniejszym artykule założeń, staje się konieczność zróżnicowania metod opisu epoki realizmu socjalistycznego (jako okresu wymagającego podejścia synchronicznego) i innych epok literackich, dla których zastosować wypada opis diachroniczny. Pozycja taka zmusza do metodologicznego rozchwiania syntetycznego opisu całej ewolucji literackiej w Rosji w wieku XX. Rodzi jednak równocześnie szansę na jednorodny opis epoki, która dotąd zdawała się możliwa do opisania jedynie z pozycji metodologicznie niejednorodnych.

Pierwsza próba takiego opisu została zaprezentowana we wspomnianej na wstępie tego tekstu syntezie dwudziestowiecznej literatury rosyjskiej oraz w przywołanej tam monografii. Przedsięwzięcie to, stanowiąc próbę prezentacji określonego materiału historycznoliterackiego z nowej pozycji metodologicznej, daje podstawę do podjęcia dyskusji nad zasadnością proponowanych tutaj zasad opisu tego materiału.

Пётр Фаст

Русский социалистический реализм в порядке истории литературы
(методологические предпосылки)

Резюме

Автор занимается проектом истории русской литературы XX века. В настоящем тексте делает основные методологические предпосылки: утверждает, что следует трактовать социалистический реализм как „замкнутое” литературное течение определённой эпохи, являющееся одновременно официальной эстетической доктриной государства, и описывать его синхроническим образом. Подчёркивает, что свидетельством эпохи (1929—1953) являются также выдающиеся произведения находящиеся к нему в оппозиции.

Piotr Fast

The Russian Socialist Realism in the Context of the History of Literature
(Some Methodological Assumptions)

Summary

The author deals with the project of a history of Russian 20th c. literature. In the present study he formulates some fundamental methodological assumptions, claiming that socialist realism should be treated as a „closed” literary current with its own specific poetics which, at the same time, was the state’s official aesthetic doctrine, and that it should be described in a synchronic way. He emphasises that the epoch of (1929—1953) yielded also outstanding works written in opposition to the official doctrine.